

Γεωγραφίες

Αρ. 24 (2014)

Γεωγραφίες, Τεύχος 24, 2014

ΜΕΤΑΚΙΝΟΥΜΕΝΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΧΕΙΡΑΦΕΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Βασιλική Μακρυγιάννη

ΜΕΤΑΚΙΝΟΥΜΕΝΟΙ¹ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΧΕΙΡΑΦΕΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Βασιλική Μακρυγιάννη*

Περίληψη

Οι σύγχρονες μητροπόλεις δεν είναι μόνο τόποι αναφοράς της παγκόσμιας οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, αλλά και χώροι συνάντησης εκατομμυρίων ανθρώπων. Αν ο χώρος προκύπτει από την καθημερινή ζωή των υποκείμενων, τότε, αυτές οι πόλεις οφείλουν την δημιουργία τους στην ταυτόχρονη παρουσία όσων την κατοικούν. Επιπλέον αποτελούν κόμβους επικοινωνίας και συνάντησης πλήθους ανθρώπων που διασχίζουν τον πλανήτη εκούσια ή ακούσια. Οι μεταναστευτικοί αυτοί πληθυσμοί, εκτός από το να εξαναγκάζονται σε ένα «καθεστώς εξαίρεσης» συχνά καταφέρνουν να παράγουν τις δικές τους «ετεροτοπίες». Επιτελώντας την καθημερινή ζωή δρουν ως απορρυθμιστές της κυρίαρχης εικόνας της πόλης, αμφισβητούν έμπρακτα θεσμοθετημένα όρια και σύνορα και παράγουν χώρους αντίστασης και χειραφέτησης. Το άρθρο αυτό θα επιχειρήσει να φωτίσει δυναμικές συνύπαρξης στον αστικό ιστό του κέντρου της Αθήνας. Αναδεικνύοντας τη σημασία χώρων παράγωγων όχι του φόβου αλλά της αντίστασης, θα εστιάσει σε χωρικές πρακτικές χειραφέτησης που προκύπτουν από συναντήσεις και συγκρούσεις των νέων κατοίκων της πόλης.

Moving populations and emancipatory practices in contemporary Athens in a crisis era

Vasiliki Makrygianni

Abstract

Contemporary metropolises do not act only as places of global economy and power but also as places of encounter and emancipation. If we consider space as a derivative of everyday life experiences, then, those cities derive from the simultaneous presence of millions of people coming from different places of the planet. These populations apart from being in a 'state of exception' they often produce their own 'heterotopias'. While performing everyday life they act as deregulators of the hegemonic image of the city, question vividly institutionalized limits, fragments and borders and produce spaces of resistance and emancipation. This paper aims to enlighten dynamics of coexistence in the Athenian urban fabric. It will focus on spatial emancipatory practices that derive from encounters and conflicts in local level that affect different parts of the city and form spaces that come in direct opposition with the dominion policies and allow us to imagine geographies of resistance instead of fear.

Εισαγωγή

Στα τέλη της δεκαετίας του '90 άρχισε να γίνεται αρκετά διάσημη η λίστα κατάταξης των «παγκόσμιων πόλεων» (global cities), του πανεπιστημίου Loughborough². Η λίστα αφορούσε την αξιολόγηση με βάση τον ρόλο που ασκούν οι πόλεις στον έλεγχο και την οργάνωση της παγκόσμιας οικονομίας. Εκείνη τη χρονική περίοδο η Αθήνα, πρωτεύουσα της Ελλάδας, μετά τη λεγόμενη «δεκαετία της ανάπτυξης» του '90, ετοιμαζόταν πυρετωδώς να υπο-

* Υποψήφια Διδάκτορας, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνική Σχολή, ΑΠΘ, e-mail : makrygianniv@arch.auth.gr

δεχτεί τους Ολυμπιακούς αγώνες και διαπραγματευόταν την θέση της στον παραπάνω χάρτη κατάταξης³. Την ίδια στιγμή στην πόλη έφταναν χιλιάδες μετανάστες. Ελάχιστοι από τους «παλιούς» ή τους «νέους» κατοίκους φανταζόντουσαν τη συνθήκη στην οποία θα βρισκόταν η χώρα και η πόλη λίγα χρόνια αργότερα.

Η σχέση της Αθήνας με άλλα μέρη του κόσμου τις τελευταίες δεκαετίες, υπήρξε διαλεκτική και ορίστηκε τόσο από τοπικές όσο και από υπερτοπικές διαδικασίες. Από τη δεκαετία του 80 διαπραγματεύτηκε την «παγκοσμιοτήτά» της εντασσόμενη σε ένα πλαίσιο ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ανταγωνιστικότητας. Τα τελευταία χρόνια έγινε επίκεντρο «παγκόσμιου» ενδιαφέροντος εντός της κρίσης με την βίαιη εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών αλλά και το ξέσπασμα αγώνων για τη ζωή και την ελευθερία. Ταυτόχρονα, συνδέθηκε με μακρινά μέρη του κόσμου μέσω μεταναστευτικών πληθυσμών που είτε έφεραν νέες χωρικές στην πόλη είτε «εξήγαγαν» αθηναϊκές χωρικές στις πόλεις μετεγκατάστασης.

Η Αθήνα σήμερα, μια πόλη στο επίκεντρο της κρίσης, φέρεται να κατοικείται από περίπου τρία εκατομμύρια ανθρώπους, εκ των οποίων περίπου το 10% αφορά σε μεταναστευτικούς πληθυσμούς, προερχόμενους κυρίως από ασιατικές, βαλκανικές και αφρικανικές χώρες (ΕΛΣΤΑΤ 2013)⁴. Οι πληθυσμοί αυτοί διαμορφώνουν ενεργά την πόλη του 21^{ου} αιώνα, αναμετρώνται με την κρίση και συχνά παράγουν χώρους χειραφέτησης, αντιστεκόμενοι και αντιστεκόμενες στον φόβο που γεννά η νέα οικονομική και κοινωνική συνθήκη. Στο σύγχρονο πεδίο μάχης της Αθήνας αναπτύσσονται πολύμορφες δράσεις, συλλογικές και ατομικές μορφές αγώνα και δίνονται καθημερινές μάχες για την επιβίωση.

Το παρόν άρθρο, που γράφεται σε καιρούς οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, στόχο έχει να θέσει το ερώτημα της πόλης με διαφορετικούς όρους, επαναπροσδιορίζοντας τα εργαλεία με τα οποία κατανοούμε την κρίση. Θα δοκιμάσει να προσεγγίσει τις σύγχρονες μητροπόλεις και δη την Αθήνα ως προνομιακό πεδίο ανάδυσης πρακτικών αντίστασης και να στρέψει το ενδιαφέρον όχι στις εξονυχιστικά εξερευνημένες γεωγραφίες του φόβου αλλά στις αναδυόμενες γεωγραφίες της αντίστασης και της χειραφέτησης.

Εργαλεία σκέψης και κατανόησης: χώρος, κλίμακες και διαθεματικότητα

Οι κοινωνικές συγκρούσεις και οι αντιστάσεις στις σύγχρονες μητροπόλεις ως προεκτάσεις της υπάρχουσας κοινωνικοοικονομικής κρίσης είναι μια ενδιαφέρουσα και αρκετά διαδεδομένη θεματική σε χώρους έρευνας και παραγωγής θεωρητικού λόγου. Ωστόσο, εισάγοντας την διάσταση του χώρου ως αναλυτικό εργαλείο, οι παραπάνω έννοιες αποκτούν υλικότητες και γίνονται σε βάθος κατανοητές. Ακολουθώντας τη σκέψη του Palasmaa (2012) ο χώρος αφορά στην εφαρμογή όλων των αισθήσεων και με αυτόν τον τρόπο συμβάλλει στην ανάδυση των δυναμικών που συνθέτουν τις σύγχρονες πόλεις.

Αφετηρία του άρθρου θα αποτελέσει η σχεσιακή αντίληψη για τον χώρο που αναδεικνύει την πολυπλοκότητα και την ετερογενή συνύπαρξη των υποκειμένων στο ίδιο ή σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα.

Ο Lefebvre (1991:73) υποστήριξε πως ο αστικός χώρος παράγεται τόσο υλικά όσο και εννοιολογικά μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις και τον τρόπο που φανταζόμαστε και βιώνουμε το περιβάλλον. Ενάντια στην πρότερη μονοδιάστατη θεώρηση του χώρου ως υλικού προϊόντος εισάγει στην ανάλυσή του τον τριαλεκτικό χαρακτήρα του χώρου και τον συλλαμβάνει ως φυσικό, νοητό και κοινωνικό. Παράλληλα, ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία της δουλειάς του παραμένει η θεώρηση της πόλης ως αποτέλεσμα κοινωνικών, ταξικών σχέσεων συγκρούσεων και ανταγωνισμών, (αν και συχνά αγνοημένο σε νεότερες αναγνώσεις όπου η καθημερινή ζωή αποτυπώνεται ως πεδίο του ατομικού εις βάρος του συλλογικού). Με σαφείς μαρξικές καταβολές, ο γάλλος φιλόσοφος αναδεικνύει τον αστικό χώρο ως τόπο συλλογικής ζωής και ως πεδίο χειραφέτησης και ανατροπής και στοχεύει όχι μόνο να καταλάβει την πόλη αλλά να αναδείξει εκείνες τις δυνάμεις που μπορεί να την αλλάξουν (Lefebvre, 1991: 59). Με τον τρόπο αυτό ο χώρος αποκτά ιδιαίτερη σημασία ως άμεσο αποτέλεσμα της καθημερινής ζωής των κατοίκων⁵-πολιτών και έτσι η καθημερινή ζωή έρχεται στο προσκήνιο της συζήτησης ως εν δυνάμει πεδίο ανατροπής.

Βέβαια, η σχέση χώρου και υποκειμένων είναι αμφίδρομη καθώς τα δύο αυτά μέρη αλληλοτροφοδοτούνται. Έτσι, ο φυσικός χώρος με τις αντικειμενικές του δυνατότητες, επιδρά καταλυτικά στην διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων των κατοίκων του και μπορεί

να λειτουργήσει ως προνομιακό πεδίο διεκδίκησης της ελευθερίας αλλά και ως σοβαρός ανασταλτικός παράγοντας προς μια χειραφετική κατεύθυνση.

Ενάντια σε απόλυτες θεωρήσεις, η σχεσιακή αντίληψη του χώρου επιτρέπει την θέαση παραμέτρων που συχνά παραμένουν στην αφάνεια. Όπως παρατηρεί η Massey (2008) η παράμετρος του χώρου δίνει την πιθανότητα της συγχρονίας και καθιστά με αυτό τον τρόπο ορατή την συνύπαρξη. Ο χώρος αμφισβητεί την χρονική γραμμικότητα, «το ιστορικό χρονικό μονοπάτι» στο οποίο «τοποθετούνται» διαφορετικές κοινωνίες. Η χωρική διάσταση εισάγει στη συζήτηση την πολλαπλότητα των χρονικών τροχιών (multiplicity of temporal trajectories) και της, κατά συνέπεια, ταυτόχρονης συνύπαρξης διαφορετικών υποκειμένων. Κατ' αυτόν τον τρόπο αναδύονται και επιστρέφουν στη σφαίρα του πραγματικού (με την έννοια του αντιληπτού) συναντήσεις και συγκρούσεις μικρής ή μεγάλης κλίμακας που σε μια ολοκληρωτική ή γραμμική ανάλυση θα παρέμεναν θαμμένες κάτω από ηγεμονικές θεωρήσεις του χώρου και του χρόνου.

Ακόμη, η εισαγωγή της παραμέτρου του χώρου ως αποτέλεσμα των ανθρώπινων σχέσεων και κινήσεων θέτει το ζήτημα της ανάλυσης πολλαπλών κλιμάκων. Η εναλλαγή στις χωρικές κλίμακες έχει σημασία γιατί αμφισβητεί τη διάκριση τοπικού και παγκόσμιου ως διαλεκτική δύο ξεχωριστών και αντικρουόμενων σφαιρών και επιτρέπει την παρέκκλιση από γραμμικές αναλύσεις (top-down ή bottom-up). Φωτίζεται έτσι η διαπλοκή των τάξεων αυτών, αναδεικνύονται τρόποι με τους οποίους το παγκόσμιο πηγάζει από το τοπικό (και αντιστρόφως) ενώ γίνεται σαφές πως η διάκριση ανάμεσα σε «μικρές» και «μεγάλες» κλίμακες, όπως και οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε παγκόσμιο και τοπικό δεν είναι μόνο ποσοτικές αλλά πρωτίστως ποιοτικές. Για παράδειγμα, οι ενταγμένες σε μια διαδικασία παγκοσμιοποίησης πόλεις, χαρακτηρίζονται από εντατικοποίηση των κοινωνικών διαδικασιών αλλά και μια αυξανόμενη έκθεση σε διαφορετικές πολιτισμικές νόρμες που επηρεάζουν τις τοπικότητες. Όπως αναφέρουν οι Jarvis, Kantor, και Cloke, « Η παράδοξη αλληλοεξάρτηση τοπικού-παγκόσμιου υποδηλώνει πως οι πόλεις είναι εν δυνάμει χειραφετικές και περιοριστικές». (Jarvis H., Kantor P. και Cloke J, 2009:111).

Καθώς ο χώρος νοείται ως παράγωγο των καθημερινών σχέσεων των υποκειμένων, αναδεικνύονται οι

έμφυλες, φυλετικές, ταξικές και πολιτισμικές του προεκτάσεις. Οι φεμινιστικές αναλύσεις (hooks 1984, Mc Dowell, 1993, Colomina et all, 1992) έφεραν στην επιφάνεια την ύπαρξη και σημασία τέτοιων διαστάσεων με την εισαγωγή του φύλου, ενώ με την εξέλιξη του μαύρου φεμινισμού (hooks, 1991[1982], Davis, 1983, Crenshaw 2005) η διαθεματικότητα (intersectionality) αναδείχθηκε ως εργαλείο σκέψης και ανάλυσης. Όπως παρατηρεί η Dorlin (2012) το εργαλείο αυτό είναι χρήσιμο όχι μόνο για να καλύψουμε μεγαλύτερο, σε έκταση, πεδίο αλλά για να αντιληφθούμε σε βάθος και να φέρουμε στην επιφάνεια εξουσιαστικές σχέσεις και πρακτικές που διαμορφώνουν το χώρο της πόλης. Έτσι χρησιμοποιείται όχι απλώς ως εργαλείο αναγνώρισης του διαφορετικού αλλά (σύμφωνα και με τη γενεαλογία του, τον μαύρο φεμινισμό) ως εργαλείο ανάγνωσης και κριτικής της κυριαρχίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Dorlin (2012) η διαθεματικότητα δεν αφορά σε μια πρόσθεση δομημένων εννοιών-ταυτοτήτων, δεν σχηματοποιείται δηλαδή ως ένα άθροισμα (φύλου +φυλής +τάξης) αλλά αναφέρεται σε μια ταυτοχρονία όπου ο χώρος της κυριαρχίας είναι μια σύνθεση σχέσεων τάξης φύλου ή φυλής. Ως αναλυτικό εργαλείο αναδεικνύει την έννοια της καθημερινής ζωής ως βασικό μέσο παραγωγής της πόλης και αποτελεί συνεπώς δομικό και αναπόσπαστο κομμάτι της σχεσιακής θεώρησης του χώρου.

«Παγκόσμιες» πόλεις, μεταναστευτικοί πληθυσμοί και διεθνολικές χωρικότητες

Η σχέση της κάθε πόλης με τον υπόλοιπο κόσμο, ακόμη και η εν δυνάμει ένταξή της σε ένα δίκτυο πόλεων, προκύπτει από την ανθρώπινη μετακίνηση, στον χώρο του πραγματικού του φανταστικού του εικονικού ή του βιωμένου, και τους δεσμούς ή τις σχέσεις που αναπτύσσονται κάθε φορά.

Αρκετοί μελετητές και μελετήτριες συχνά συνδέουν την παγκοσμιότητα (τη σχέση δηλαδή της πόλης με τον κόσμο) αποκλειστικά με την κυκλοφορία του κεφαλαίου (ή ακριβέστερα με την κυκλοφορία της σχέσης κεφάλαιο) και παραγκωνίζουν άλλες πτυχές της καθημερινής ζωής. Για παράδειγμα, η ανάδυση των «παγκόσμιων πόλεων» (global cities) ως κέντρων παγκόσμιου επιχειρηματικού και χρηματιστηριακού ελέγχου (Sassen 2001, Beaverstock, Smith, Taylor 1999),

στηρίχθηκε σε ένα συγκεντρωτικό και ομογενοποιητικό μοντέλο ανάλυσης του χώρου τοποθετώντας την οικονομική διάσταση στο κέντρο της σκέψης. Τέτοιες χωρικότητες (ανταγωνιστικότητα, καινοτομίας και ανάπτυξης) εμφανίζονται να προσφέρουν μια διέξοδο στην «παρακμή» του αστικού περιβάλλοντος παρόμοια με αυτή που προτείνεται για την «ανάκαμψη» σε καιρούς οικονομικής κρίσης. Δεν είναι μόνο ο οικονομοκεντρισμός του μοντέλου σκέψης στον οποίο εδώνεται κριτική αλλά και η εμμονή σε ένα πλαίσιο καπιταλισμού εγγενές της ανθρώπινης εκμετάλλευσης και των χωρικών ανισοτήτων. Τα εργαλεία κατανόησης του χώρου και δη του χώρου εντός μιας συνθήκης κρίσης οφείλουν να είναι κριτικά τόσο απέναντι στη γεωεαλογία όσο και στην αναπαραγωγή του. Η επισκόπηση στην κριτική τέτοιων μοντέλων συνιστά ένα χρήσιμο οπλοστάσιο και απέναντι σε ηγεμονικές αφηγήσεις της σημερινής κρίσης. Οι παγκόσμιες πόλεις εμφανίζονται σε αρκετά κομμάτια της βιβλιογραφίας (Friedmann, Wolff, 1982, Sassen 1991, Πετράκος 2001,) όχι μόνο ως ένα επιθυμητό μοντέλο αλλά και ως η αναπόφευκτη συνθήκη την οποία θα πρέπει να ακολουθήσει μια πόλη για να είναι βιώσιμη.

Η γκραμισιανή έννοια της ηγεμονίας (hegemonic common sense) όπως αυτή αναπτύχθηκε στα «Τετράδια της Φυλακής», εξηγεί θαυμάσια τη συνήθη αυτή πρακτική των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, που κυριαρχεί στην κατασκευή της ταυτότητας των παγκοσμιοπόλεων, μη αφήνοντας εναλλακτικό πεδίο για τη θεώρηση διαφορετικών χωρικοτήτων. Όπως αναφέρουν οι Gibson- Graham «*οι ρητορείες για την παγκοσμιοποίηση αναπαριστούν τις τοπικότητες ως οικονομικά εξαρτημένες, ως παθητικούς δέκτες των συνεπειών οικονομικών δυνάμεων που μοιάζουν αναπόφευκτες*» (Gibson-Graham, 2003:54). Στο σημείο αυτό η Massey μας καλεί να σκεφτούμε πέρα από τέτοια «*ηγεμονικά γεωγραφικά φαντασιακά*» καθώς, όπως επισημαίνει, «*αφορούν μια κατανόηση του χώρου που αρνείται την συγχρονικότητα, καθιστά αδύνατη τη θεώρηση του «διαφορετικού» και τονίζει το αναπόφευκτο της συνθήκης της παγκοσμιοποίησης*» (Massey 2007:23) Η φυσικοποίηση τέτοιων μοντέλων αλλά και η προβολή τους ως η μόνη δυνατή εκδοχή επιτυχούς έκβασης της χωρικότητας παραβλέπει πλήθος χωρικοτήτες ανταγωνιστικές ή και πολέμιες στο κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης.

Παράλληλα κριτική ασκείται και στη μονοθεματικότητα τέτοιων μοντέλων. Οι Amin και Gibson -Graham αμφισβήτησαν την τάση να λαμβάνονται ορισμένα αστικά πλαίσια (όπως «global» ή «creative») ως παραδείγματα της γενικότερης αλλαγής, καθώς οι πόλεις αποτελούν όλο και περισσότερο σημεία συνάντησης πολλαπλών δικτύων της οικονομικής ζωής. Οι αφηγήσεις για τις «παγκόσμιες πόλεις» ακολουθούν ένα ιεραρχικό μοντέλο ανάλυσης, συχνά εκτός ιστορικού πλαισίου, αγνοώντας τις περισσότερες φορές αναλυτικές κατηγορίες όπως το φύλο τη φυλή ή την τάξη και συνεπώς σημαντικές πτυχές της καθημερινής ζωής και της διαμόρφωσης του αστικού χώρου. Η αφαίρεση τέτοιων χαρακτηριστικών καταλήγει στην προώθηση έντονα ταξικών φυλετικών και έμφυλων διακρίσεων. Οικοδομείται μια ταυτότητα παγκόσμιων πόλεων που όχι μόνο δεν αμφισβητεί τη σχέση κεφάλαιο αλλά παραγκωνίζει υποκείμενα και σχέσεις εναντιωμένες στην κυριαρχία και κατά συνέπεια άλλες πτυχές του χώρου της πόλης όπως πεδία αντίστασης και χειραφέτησης. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει η Μάσσευ «*ο χαρακτηρισμός των πόλεων ως «παγκόσμιων» είναι μια στρατηγική(...) όπου η πόλη ορίζεται από την ελίτ της και υπόλοιποι στέλνονται στην αφάνεια*» (Massey 2007:216).

Όμως η παγκοσμιοποίηση μιας πόλης ορίζεται κατά κύριο λόγο απ' τους ανθρώπους της. Οι πόλεις είναι κόμβοι περάσματος μετακινούμενων πληθυσμών και μήτρες ζωντανίας και ετερότητας.

Για να τεθεί το ερώτημα της πόλης συχνά απαιτείται η παρουσία ενός «ξένου». Μέσα από μια (φαινομενικά τουλάχιστον) εξωτερικότητα η πόλη γίνεται προϊόν μιας διαλεκτικής (ξένου και οικείου) που αποσταθεροποιεί κυρίαρχες παγιωμένες και στατικές εικόνες. Οι «ξένοι» εγκαθίστανται ή περνούν, όχι απλώς πάνω από το έδαφος της πόλης, αλλά από τον χώρο στο σύνολό του, τον οποίο και μεταστρέφουν. Εισάγουν τη διαφορετικότητα, την πολλαπλότητα, αμφισβητούν ηγεμονικά χαρακτηριστικά και θέτουν εξ ορισμού μια σειρά από ζητήματα που επαναπροσδιορίζουν την κυρίαρχη εικόνα των σύγχρονων μητροπόλεων. Ο «ξένος» ταυτίζεται πολύ συχνά με το μετανάστη. Στον κυρίαρχο λόγο οι μετανάστες συνιστούν το «έτερο» το «άλλο», το «έξωθεν τιθέμενο» σε μια παγιωμένη συνθήκη.

Επιτελώντας όμως, την καθημερινή ζωή και παράγοντας τον αστικό χώρο νοσηματοδοτούν εκ νέου την έννοια του πολίτη και αμφισβητούν κρατικές μεταναστευτικές πολιτικές. Όπως επεσήμανε ο Lefebvre στο

«Δικαίωμα στην Πόλη», γράφοντας για ένα ευρύτερο πλαίσιο υποκειμένων, «αυτοί που επιτελούν την καθημερινότητά τους στην πόλη, με το να ζουν και να παράγουν χώρο, είναι αυτοί που έχουν νόμιμα δικαίωμα στην πόλη» (Lefebvre 2007[1968]). Κατ' αυτόν τον τρόπο η σχέση πόλης και πολίτη επαναπροσδιορίζεται μέσω του κατοικείν, και όχι μέσω του ανήκειν σε ένα σχηματισμό όπως αυτόν του έθνους-κράτους. Στο πλαίσιο αυτό οι «νέοι»⁶ αυτοί κάτοικοι δικαιωματικά συνιστούν πολίτες της πόλης την οποία κατοικούν. Διεκδικώντας έμπρακτα το χώρο τους στην πόλη αποδεικνύουν καθημερινά πως δεν είναι λιγότερο πολίτες από τους πολιτογραφημένους αθηναίους. Την ίδια στιγμή αμφισβητούν το δίπολο της ενσωμάτωσης-αποκλεισμού, ενός ακόμη ηγεμονικού σχήματος της κυριαρχίας που προϋποθέτει έναν στατικό και ομοιογενή υποδοχέα (Hatziprokopiou 2006), το «σώμα» του έθνους-κράτους.

Παράλληλα, η ιδιότητα του μετανάστη, η κατάσταση δηλαδή μετακίνησης στην οποία βρίσκεται ή έχει βρεθεί, εμφανίζεται ταυτόσημη μιας συνθήκης ανομίας ή εξαίρεσης (Δουζίνιας 2011, Agamben 2007). Ο τρόπος όμως με τον οποίο προσεγγίζουμε την κάθε κατηγορία έχει άμεσο αντίκτυπο στους χώρους που αυτή σηματοδοτεί, για παράδειγμα, όσο «διαβάζουμε» καταπιεσμένους μετανάστες τόσο θα βλέπουμε χώρους άμυνας και όσο «διαβάζουμε» αντιστεκόμενα υποκείμενα, αντίστοιχους χώρους χειραφέτησης θα αντιλαμβανόμαστε στην πόλη. Η «χωροθέτηση» του μετανάστη και της μετανάστριας σε μια ζώνη ανομίας ή εξαίρεσης είτε γίνεται από τη μεριά αυτών που παράγουν την εξαίρεση (θεσμικά μέσω της κρατικής εξουσίας) είτε από τη μεριά όσων εναντιώνονται σε αυτή συχνά αποκρύπτει πτυχές όπως αυτές της αντίστασης και του αγώνα των μεταναστών και μεταναστριών και τους ταυτοποιεί ως παθητικούς δέκτες καταστολής και όχι ως δρώντα υποκείμενα.

Όπως αναφέρουν οι Casas-Cortes et al (2014), η συνθήκη της μετανάστευσης υπονοεί μια διπλή υπόσταση αγώνα, αντίστασης και χειραφέτησης. Αφενός υπάρχει μια δομική σχέση μεταξύ μεταναστών και αγώνα όπως αυτή ορίζεται από την πράξη του περάσματος/της ρήξης των συνόρων και την ταυτόχρονη αμφισβήτηση διακρατικών πολιτικών (συνθήκη Σένγκεν, Δουβλίνο II). Αφετέρου αναδύονται χειραφετικές κινήσεις μέσα από την επιτέλεση της καθημερινής ζωής και τους καθημερινούς αγώνες, τις αρνήσεις και τις αντι-

στάσεις στους τόπους παραμονής-κατοικίας, όσο εφήμεροι κι αν είναι. Η διπλή υπόσταση ορίζεται εδώ χωρικά σε διαφορετικές κλίμακες, αφενός σε μια υπερτοπική κατά τη διάρκεια του περάσματος των συνόρων και σε μια τοπική κατά τη διάρκεια της κατοίκησης.

Η μετανάστευση, ορίζεται ως συνθήκη τόσο από την παγκοσμιοποίηση της εργασίας όσο και από δεσμούς με έθνη, κράτη και δομημένες ταυτότητες. Η εθνική και πολιτισμική ταυτότητα συχνά εμφανίζονται ως μία φυσική πραγματικότητα που οργανώνει την δημόσια ζωή και τις σχέσεις των ανθρώπων. Ωστόσο οι εν λόγω πληθυσμοί μέσω της μετακίνησής τους αλλά και των σχέσεων που δομούν αποσταθεροποιούν τέτοιες ακλόνητες κατασκευές προσδίδοντας δικά τους χαρακτηριστικά και διαμορφώνοντας ενδιάμεσους χώρους. (Βαίου 2007, Λαφαζάνη 2014, Casas-Cortes et al 2014). Ακολουθώντας τη σκέψη της Massey (2007) η παρουσία των «ξένων» στην πόλη καθιστά δυνατή την πιθανότητα ταυτόχρονης παρουσίας στο χώρο, μιας ετερογένειας που έρχεται σε αντίθεση με μια ηγεμονική κοινή γνώμη. Η ετερογένεια αυτή συχνά δοκίμαζεται με τη δόμηση της ταυτότητας του μετανάστη. Το φύλο η τάξη ή φυλή παραμένουν ισχυρά διαφοροποιητικά στοιχεία που δεν επιτρέπουν την ομογενοποίηση τέτοιων πληθυσμών.

Επιπλέον (και χωρίς να αμφισβητούνται στο ελάχιστο οι δολοφονικές συνθήκες υπό τις οποίες συχνά διώκονται μεταναστευτικοί πληθυσμοί από τους αρχικούς τόπους παραμονής τους) χρειάζεται να αμφισβητηθεί ακόμη μια «πραγματικότητα» και να τεθεί το ερώτημα αν πρέπει να θεωρείται δεδομένη η επιθυμία παραμονής στον τόπο γέννησης (και συνεπώς κάθε μετακίνηση να θεωρείται «ξεριζωμός» από την πατρίδα) ή μπορεί να αναπτύσσεται επιθυμία για μετακίνηση ή φυγή. Ιστορικά, η μετανάστευση είναι αναπόσπαστο στοιχείο του καπιταλισμού. Αυτό όμως δεν αποκλείει την θεώρηση της μετακίνησης ως πράξης χειραφέτησης από την ηγεμονική αυτή συνθήκη.

Χειραφετικές πρακτικές και χώροι αντίστασης στην Αθήνα της κρίσης

Από το 2008 η Αθήνα, μια πόλη στο επίκεντρο της οικονομικής κρίσης, διαμορφώνεται σύμφωνα και με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που επιβάλλονται στην ελληνική κοινωνία. Αλλαγές στην εργασία, την εκπαί-

δευση και τη φορολογία που συντελούνται σε ένα καθεστώς εξαίρεσης έχουν αλλάξει ριζικά την καθημερινή ζωή των κατοίκων οδηγώντας σε φτωχοποίηση ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού της πόλης. Όπως επισημαίνουν οι Encounter Athens «ευρύτερα κομμάτια πληθυσμού ζουν πλέον σε συνθήκες μιας «νέας φτώχειας» καθώς οι περικοπές σε εισοδήματα και κοινωνικές παροχές συμπιέζουν τα πλατιά μεσαία στρώματα που λίγα χρόνια πριν βίωναν μέρες πλασματικής ευημερίας και αφθονίας» (encounter Athens 2013). Η υποβάθμιση της ζωής σημαντικού μέρους του πληθυσμού της πόλης, εντείνεται από την κατάρρευση των κοινωνικών υποδομών, την ανεργία και την κατακόρυφη αύξηση της φορολογίας. Ταυτόχρονα, η συνθήκη της κρίσης συνιστά μια εξαιρετική ευκαιρία για την αναδιανομή του πλούτου και την υφαρπαγή της γης και της δημόσιας και ιδιωτικής περιουσίας (Χατζημιχάλης 2013). Βασικοί στόχοι για την πόλη της Αθήνας όπως έχουν εκφραστεί, εν μέσω κρίσης, από διάφορους κρατικούς και δημοτικούς φορείς (Καλτσά, 2011, Καμίνης 2010, 2013) είναι, μεταξύ άλλων, η ανακατάληψη (από τους μετανάστες) του κέντρου της πόλης, η διευκόλυνση ιδιωτικών επενδύσεων μέσω «fast track» ρυθμίσεων και ο έλεγχος του δημόσιου χώρου. Βέβαια, η μονομερής θέαση της κρίσης ως απόλυτης κυριαρχίας των νεοφιλελεύθερων πολιτικών κατασκευάζει μια πλαστή εικόνα της πόλης. Από την έναρξη της κρίσης το 2008 (αν μπορούμε να υποθέσουμε μια τέτοια στιγμή) η Αθήνα αποτελεί ένα πεδίο μάχης αγώνων και αντιστάσεων, ένα πειραματικό εργαστήριο συλλογικών και ατομικών χειραφετικών πρακτικών.

Χαρακτηριστικά εκτός από το κίνημα της πλατείας Συντάγματος του 2011 και τις δεκάδες γενικές απεργίες που έλαβαν χώρα από το 2008 ως σήμερα, δημιουργήθηκαν πάνω από 50 συνελεύσεις γειτονιάς στην Αττική, σωματεία βάσης εργαζομένων και ανέργων και κοινωνικές δομές υγείας και αλληλεγγύης. (Tsavdaroglou και Makrygianni, 2013)

Την ίδια στιγμή, το πέρασμα αλλά και η εγκατάσταση μεταναστευτικών πληθυσμών στην Αθήνα δημιούργησε νέες⁷ χωρικές η οποίες δεν αφορούν γκετοποιημένους χώρους. Παίρνοντας ως παράδειγμα το ζήτημα της κατοικίας, ο Μπαλαμπανίδης σημειώνει πως «παρά τον εντοπισμό μικρο-συγκεντρώσεων, στην πόλη παρατηρείται υψηλή ανάμειξη «ντόπιων» και μεταναστών, τουλάχιστον συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις» (Μπαλαμπανίδης 2011). Ακόμη, η επιχει-

ρηματική και εμπορική δραστηριότητα τους εμφανίζει επίσης μία σχετική διάχυση στην πόλη αλλά και μία συμπληρωματικότητα με το εμπόριο των «ντόπιων», ενώ έχει παίξει σπουδαίο ρόλο στην αναζωογόνηση ορισμένων γειτονιών της πόλης. (Hatziprokopiou και Frangopoulos 2013, Balampanidis και Polyzos 2013)

Η αυτονόητη, για αρκετούς, επιτέλεση της καθημερινής ζωής στην πόλη συνιστά για τους «νέους» κατοίκους όχι μόνο πράξη διεκδίκησης εδάφους αλλά και προσπάθεια χειραφέτησης από τους ήδη διαμορφωμένους χώρους του αποκλεισμού και του φόβου. Οι γεωγραφίες της μετανάστευσης δεν αφορούν μόνο χώρους απαγόρευσης, άμυνας και γκετοποίησης αλλά και χώρους καινοτομίας, δημιουργίας και αντίστασης. Μέσα από τα επόμενα παραδείγματα θα φωτιστούν αμφισβητήσεις των ορίων και ρωγμές σε παγιωμένους χώρους και ταυτότητες. Κοινό τους στοιχείο η συλλογική επιτέλεση αντιστάσεων και χειραφετικών πρακτικών στο δημόσιο χώρο.

Τον Μάιο του 2009, στον απόηχο της εξέγερσης του Δεκέμβρη του 2008, και με αφορμή το σκίσιμο σελίδων από το Κοράνι από έναν άντρα της ελληνικής αστυνομίας κατά τη διάρκεια αστυνομικής επιχείρησης στο κέντρο της πόλης, δύο πολυπληθείς διαδηλώσεις γίνονται στην Αθήνα. Περίπου 2000 διαδηλωτές στη συντριπτική τους πλειοψηφία άντρες μουσουλμάνοι μετανάστες, συγκεντρώθηκαν στην Ομόνοια και κατευθύνθηκαν στη πλατεία Συντάγματος, ενώ κατά τη διάρκεια της πορείας (και μετά το τέλος της) σημειώθηκαν αρκετοί ξυλοδαρμοί διαδηλωτών από την αστυνομία που απαντήθηκαν με πετροπόλεμο και συγκρούσεις σώμα με σώμα (Ελευθεροτυπία, 2009) Εκείνες τις μέρες οι δημόσιοι χώροι της πόλης (δρόμοι και πλατείες) αλλά και τα σώματα των διαδηλωτών αποτέλεσαν τους χώρους αντίστασης στην κυριαρχία. Το σημείο συγκέντρωσης, η πλατεία Ομονοίας, δεν επιλέχθηκε μόνο ως ένα από τα κεντρικότερα σημεία της πόλης και αφετηρία αρκετών διαδηλώσεων, αλλά και ως σημείο συνάντησης αρκετών μεταναστών-κατοίκων της ευρύτερης περιοχής και βέβαια ως τόπος αναφοράς των επιχειρήσεων καταστολής του ελληνικού κράτους. Για αρκετούς η Ομόνοια είναι ενταγμένη στην καθημερινότητα τους (όπως παρόμοια συνέβαινε για πολλούς Έλληνες εσωτερικούς μετανάστες των δεκαετιών 50 και 60) γι' αυτό και δεν ήταν η πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκε ως χώρος συγκέντρωσης⁸. Το σημείο κατάληξης, η πλατεία Συντάγματος και οι γύρω δρόμοι λειτούργησαν ακόμη μια φορά συμ-

βολικά ως σημεία διαλόγου αλλά και σύγκρουσης με το ελληνικό κράτος. Οι μετανάστες οικειοποιήθηκαν τους ίδιους χώρους-σύμβολα που χρησιμοποιούν οι «ιθαγενείς» αθηναίοι, και δημιούργησαν τις δικές τους στιγμές αντίστασης στους πιο κεντρικούς δρόμους της Αθήνας. Ταυτόχρονα, παρήγαγαν εικόνες και στιγμιότυπα σύγκρουσης αρκετά κοντινά σε όσα διαδραματίζονται στην πόλη τα τελευταία χρόνια και συνεπώς αρκετά οικεία στους «γηγενείς». Ο χώρος που παρήχθη ακόμη και μέσω των εικόνων που κυκλοφόρησαν τις επόμενες ημέρες αποτέλεσε και μια γέφυρα επικοινωνίας με τους «ιθαγενείς» αγωνιζόμενους και αγωνιζόμενες της πόλης.

Περίπου ενάμιση χρόνο αργότερα, το Νοέμβριο του 2010, και με αφορμή το «Κουρμπάν Μπαϊράμ» οργανώθηκε μια δημόσια προσευχή σε περίπου 14 ανοιχτούς δημόσιους χώρους της Αθήνας με πρωτοβουλία της Μουσουλμανικής Ένωσης Ελλάδας (Καλυβιώτου 2010, Βονάτσου 2010). Παρότι τα προηγούμενα χρόνια για τον ίδιο λόγο είχαν επιλεγθεί κλειστοί μεγάλοι χώροι (όπως το ΟΑΚΑ) αυτή τη φορά η προσευχή τελέστηκε σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους, σηματοδοτώντας και μια ταυτόχρονη διαμαρτυρία για την μη ανέγερση τζαμιού στην Αθήνα.⁹ Ανάμεσα στους χώρους που επέλεξαν να προσευχηθούν ήταν η πλατεία Κοτζιά (μπροστά στο δημαρχείο της Αθήνας) και τα Προπύλαια στην οδό Πανεπιστημίου. Οι μουσουλμάνοι συγκεντρώθηκαν με σκοπό να ασκήσουν θρησκευτική λατρεία σε φορτισμένους συμβολικά δημόσιους χώρους της πόλης, συνδεδεμένους με την τοπική εξουσία, την ακαδημαϊκή ελευθερία αλλά και την εκκίνηση αρκετών εκδηλώσεων διαμαρτυρίας. Εκείνη τη μέρα εκτιμάται πως τουλάχιστον είκοσι χιλιάδες μουσουλμάνοι και μουσουλμάνες συγκεντρώθηκαν, ως επί το πλείστον στους δημόσιους χώρους της πόλης για να προσευχηθούν. Τόσο η «από τα πάνω» διοργάνωση (από τη Μουσουλμανική Ένωση) όσο και η συγκέντρωση υπό μια σκληρά δομημένη ταυτότητα (και μάλιστα θρησκευτική) είναι αμφίβολο αν μπορούν να ενταχθούν σε μια χειραφετική λογική. Ωστόσο, η κίνηση της εξόδου από τα 65 περίπου άτυπα τζαμιά (Χατζηπροκοπίου 2014) που λειτουργούν στην Αθήνα, ώστε να τελέσουν μια ορατή, δημόσια προσευχή στο αφιλόξενο περιβάλλον μιας ορθόδοξης χριστιανικής χώρας υποδηλώνει μια πράξη αγώνα, αντίστασης και έμπρακτης διεκδίκησης χώρου στην πόλη. Στην κίνηση αυτή διακυβεύονται πολύ περισσότερα από την επιτέλεση της ταυτότητας του μουσουλμάνου σε δημόσια θέα. Η αυτονόητη για τους ορθόδοξους χριστιανούς

επιτέλεση των θρησκευτικών λειτουργιών σε δημόσιους χώρους (και συχνά με την παρουσία δημοσίων προσώπων) συνιστά για τους μη ορθόδοξους πράξη απαγορευτική και συχνά επικίνδυνη.¹⁰ Συνεπώς η εν λόγω προσευχή αποτέλεσε και τόπο αντίστασης καθώς αμφισβήτησε, για κάποιες ώρες, τις ηγεμονικές χρήσεις των πλατειών. Επιπλέον αποτέλεσε ευκαιρία παρουσίας γυναικών στο δημόσιο χώρο καθώς αρκετές μετανάστριες εξαιτίας της πατριαρχικής συνθήκης, που εμφανίζεται πιο έντονη και δυνατή σε αρκετές μεταναστευτικές κοινότητες (λόγω πολιτισμικών ή/και θρησκευτικών αντιλήψεων), σπάνια εμφανίζονται στους δημόσιους χώρους της πόλης. Ακολούθως με την παραπάνω παρατήρηση, η τέλεση μιας θρησκευτικής λατρείας δεν αναγνωρίζεται στην κατεύθυνση της γυναικείας χειραφέτησης, ωστόσο αποτέλεσε αφορμή για την εμπλοκή των γυναικών στη δημόσια σφαίρα της πόλης.

Τέτοιες κινήσεις διεκδίκησης δεν συμβαίνουν μόνο σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους. Τον ίδιο χειμώνα, και πιο συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 2011, 300 μετανάστες κατέλαβαν ένα χώρο στη Νομικής σχολή της Αθήνας με σκοπό να διεξάγουν απεργίας πείνας. Η απεργία διήρκεσε συνολικά σαράντα τέσσερις (44) μέρες και στόχο είχε τη νομιμοποίηση τους, την ελεύθερη δηλαδή παραμονή τους στη χώρα. Χρησιμοποιώντας το σώμα τους, το δημόσιο χώρο του πανεπιστημίου αλλά και τον χώρο των ΜΜΕ αντιτάχθηκαν στις θεσμικές διώξεις της κυριαρχίας. Μετέστρεψαν το κτίριο σε τόπο αγώνα με σκοπό να γίνουν, μέσω της σταθερής τους παρουσίας και της απεργίας, ορατοί στην πόλη και τους κατοίκους της. Ύστερα από παρέμβαση της κρατικής εξουσίας οι απεργοί μεταφέρθηκαν με τη συνοδεία πορείας αλληλέγγυων σε ένα ιδιωτικό κτίριο, επίσης στο κέντρο της Αθήνα, στο Μέγαρο Υπατία στην οδό Πατησίων. (Δεληθανάση, 2011) Η επιμονή από τη μεριά της κρατικής εξουσίας (με αλληπάλληλα διαγγέλματα και ανακοινώσεις για εισβολή της αστυνομίας αλλά και την πολιορκία της νομικής από αστυνομικούς της ομάδας «Δ») για την εκκένωση του χώρου της νομικής φανέρωσε τόσο τη σημασία που έχει ένα δημόσιο κτίριο στο κέντρο της πόλης όσο και τη δύναμη που κατέχει ο συμβολικός χώρος. Η «κατάληψη»¹¹ ενός πανεπιστημιακού κτιρίου στο κέντρο της πόλης ανέδειξε τον αγώνα και τον έφερε στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης. Παράλληλα η υπεράσπισή του από τις δυνάμεις καταστολής έγινε υπόθεση όχι μόνο όσων σχετίζονταν με την απεργία πείνας αλλά και

των έτερων /κύριων χρηστών του χώρου της νομικής, των φοιτητών και φοιτητριών της σχολής. Ο χώρος της νομικής ως διακύβευμα ανέδειξε τόσο πως η επιβολή της κυριαρχίας αφορά πολλαπλά πεδία αγώνα όσο και πως οι πρακτικές και οι χώροι αντίστασης και χειραφέτησης όχι μόνο δεν είναι μονοθεματικοί αλλά αναδεικνύουν κοινά μεταξύ αγωνιζόμενων υποκειμένων.

Η διεκδίκηση του δημόσιου χώρου ωστόσο δεν συνιστά μόνο σημειακή (χωρικά και χρονικά) συμβολική πρακτική αλλά είναι ενταγμένη στην καθημερινότητα αρκετών νεοαφιχθέντων κατοίκων. Οι δρόμοι, τα πεζοδρόμια και οι πλατείες της πόλης εκτός από χώρο εκτόνωσης και αναψυχής αποτελούν τον χώρο εργασίας για μεγάλη μερίδα του μεταναστών που εργάζονται ως μικροπωλητές στο κέντρο της Αθήνας. Οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί και ιδιαίτερα όσοι έρχονται από χώρες της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής έχουν συχνά στιγματιστεί πρωτίστως οι ίδιοι ως λαθραίοι και στη συνέχεια ως διακινητές «λαθραίων» προϊόντων. Με πρόσημα την «πάταξη του παραεμπορίου» οι μικροπωλητές έρχονται αντιμέτωποι στην καθημερινή τους εργασία. με ένα ανελέητο κυνηγητό από την αστυνομία και «αγανακτισμένους πολίτες». Απέναντι σε αυτό το καθεστώς φόβου προσέγγισαν χώρους παρακείμενους σε πανεπιστημιακές σχολές, στα Προπύλαια, στην Ερμού (κοντά στο τμήμα Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αθηνών) και στο πεζοδρόμιο έξω από την ΑΣΟΕΕ αφενός λόγω μιας παράδοσης καθεστώτος ασύλου αφετέρου λόγω εγγύτητας με φοιτητές και φοιτήτριες που συχνά συνδέονται ως αλληλέγγυοι και αλληλέγγυες στους αγώνες των μεταναστών. Στην περίπτωση της ΑΣΟΕΕ δημιουργήθηκε ένα ισχυρό δίκτυο υποστήριξης από φοιτητές και αλληλέγγυους πολίτες. Οι μετανάστες εκεί σε συνεργασία με «ντόπιους» υπερασπίζονται καθημερινά την εργασία και συνεπώς την ύπαρξή τους στην πόλη. Όπως οι ίδιοι αναφέρουν (συνέντευση μεταναστών και αλληλέγγυων ΑΣΣΟΕ 2013), η αστυνομική παρουσία είναι ιδιαίτερα συχνή έξω από τη σχολή και στοχεύει τόσο τους μικροπωλητές όσο και τους αλληλέγγυους σε αυτούς. Με καθημερινές σχεδόν επιχειρήσεις καταστολής επιτίθενται και καταλαμβάνουν τον χώρο ενώ συχνά μπαίνουν και μέσα στον περίβολο της σχολής. Ο χώρος του πεζοδρομίου της Πατησίων γίνεται ακόμη μια φορά διακύβευμα μεταξύ των πολιτών και της κρατικής εξουσίας υποδηλώνοντας την τεράστια σημασία που φέρει ως σύμβολο επιβολής και εξουσίας. Ταυτόχρονα μετανάστες και ιθαγενείς δημιουργούν μια

ζώνη αντίστασης καθώς υπερασπίζονται τον ίδιο χώρο ως χώρο εργασίας και χώρο ακαδημαϊκής ελευθερίας. Για μια ακόμη φορά ο ηγεμονικός λόγος που παράγεται ενάντια σε αυτούς τους πληθυσμούς έχει σαφείς κατευθύνσεις που δεν απορρέουν τόσο από φυλετικές όσο από ταξικές διακρίσεις και η κρίση γίνεται ευκαιρία κατανόησης των καταβολών του φυλετικού μίσους. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Δήμαρχος της πόλης Γιώργος Καμίνης στην Επιτροπή Περιβάλλοντος της Βουλής, εν μέσω κρίσης, «*Το κέντρο έχει λυγίσει εξαιτίας δύο πραγμάτων: από το παραεμπόριο και από τις πορείες*» (Καμίνης 2011).

Κατά το ίδιο περίπου χρονικό διάστημα με τις περιπτώσεις που περιγράφηκαν πιο πάνω, και όχι πολύ μακριά από τους δρόμους όπου συνελήφθησαν και διαπομπευτήκαν αρκετές γυναίκες, φερόμενες ως οροθετικές, το 2012, μια ομάδα η «ένωση αφρικανών γυναικών» διεκδικούσε και απαιτούσε, μέσα από συλλογικές διαδικασίες, την γυναικεία παρουσία στο δημόσιο χώρο. Το Σεπτέμβριο του 2010 διοργάνωσαν σε συνεργασία με την κίνηση Κατοίκων του 6^{ου} Διαμερίσματος στην πλατεία Αμερικής το Τρίτο Φεστιβάλ Αλληλεγγύης και Πολιτισμού με το χαρακτηριστικό σύνθημα «Μαζί να δώσουμε ζωή στη γειτονιά μας». Έχοντας να αντιπαρατεθούν με πολλαπλούς αποκλεισμούς, περιχαρακωμένες από την ταυτότητα της γυναίκας μετανάστριας, σε μια -στην πλειοψηφία της- «λευκή πόλη» αλλά και σε μια γειτονιά όπου η παρουσία μη λευκών στο δημόσιο χώρο άρχισε να γίνεται επικίνδυνη μετά την εμφάνιση ναζιστικών ομάδων, κατάφεραν να μεταστρέψουν τις μέρες του φεστιβάλ την πλατεία σε ένα χώρο ανοικτό και προστατευμένο από τις καθημερινές ρατσιστικές επιθέσεις. Συνεχίζοντας την προσπάθεια τους για παρουσία στο δημόσιο χώρο της γειτονιάς τους οργάνωσαν τον επόμενο χρόνο ένα παζάρι στην κατελημμένη Δημοτική Αγορά Κυψέλης σε συνεργασία με τη συνέλευση των διαχειριστών του χώρου. Οι κινήσεις της ομάδας αμφισβήτησαν και αμφισβητούν τη θεώρηση των γυναικών ως παθητικών δεκτών του χώρου, ενώ αντίθετα επιβεβαιώνουν την οπτική που τις θέλει ζωντανές και δραστήριες παραγωγούς χώρων αντίστασης και χειραφέτησης. Παρότι, οι χειραφετικές πρακτικές δεν καταφέρνουν πάντα να απεκδυθούν έμφυλες διακρίσεις και σχέσεις εξουσίας, η οπτική του φύλου δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε ότι αφορά διαδικασίες αγώνα και αντίστασης. Απέναντι σε αυτή την ηγεμονία λόγου και πράξης οι ίδιες οι γυναίκες δια-

πραγματεύτηκαν την ορατότητά τους στο χώρο και τόνισαν πως η κρίση δεν είναι μόνο οικονομική, αλλά έχει έμφυλες ταξικές και φυλετικές προεκτάσεις και χαρακτηρίζεται από υλικότητες που αποτυπώνονται στις έμφυλες σχέσεις.

Η σχεδόν γραμμική, χρονολογικά, αφήγηση των παραπάνω περιπτώσεων επιλέχθηκε για να τονίσει τη συνέχεια στο χρόνο και το χώρο χειραφετικών κινήσεων και πρακτικών αντίστασης και αγώνα και σε καμία περίπτωση δεν εξαντλεί το εύρος και την ποικιλομορφία τέτοιων κινήσεων. Οι εντοπισμένες στο χώρο και το χρόνο πρακτικές αμφισβητούν τη θεώρηση χωριστών σφαιρών καθημερινότητας Ελλήνων και «ξένων» και αποκαλύπτουν, εν μέσω κρίσης, την ταυτοχρονία αλλά και τη χωρική εγγύτητα με άλλους αγώνες ενάντια στις πολιτικές της κυριαρχίας.

Χώροι χειραφέτηση στην κρίση: προς ένα νέο εξπρεσιονισμό της πόλης

Ιδιαίτερα σε καιρούς κρίσης όπου οι κινήσεις του κεφαλαίου γίνονται πιο επιθετικές και οι αγώνες για τη ζωή και την ελευθερία πληθαίνουν και ριζοσπαστικοποιούνται ο χωροχρόνος της μητρόπολης συμπιέζεται με αποτέλεσμα την καθημερινή δημιουργία χώρων πολλαπλότητας, συνύπαρξης και ταυτοχρονίας. Την ίδια στιγμή που οι αφρικανές δημιουργούσαν έναν ανοιχτό χώρο στην αγορά της Κυψέλης, σε κοντινή απόσταση λάμβαναν χώρα διαδοχικά πογκρόμ κατά μεταναστών από μέλη ναζιστικών ομάδων. Λίγο καιρό αργότερα στον χώρο της ΑΣΣΟΕ ξεκίνησαν παράλληλοι αγώνες μικροπωλητών και φοιτητών που συνεχίζονται ως σήμερα αναδεικνύοντας κοινούς χώρους αγώνα.

Οι κινήσεις αντίστασης και χειραφέτησης ανέδειξαν μια πολλαπλότητα κλιμάκων δράσης από το επίπεδο της γειτονιάς και της πλατείας (όπως στην περίπτωση του Φεστιβάλ των αφρικανών γυναικών), ως τη δικτύωση των δράσεων και των πλατειών σε επίπεδο πόλης (όπως στην περίπτωση της δημόσιας προσευχής) ή την ηχηρή παρουσία στο πιο κεντρικό σημείο της πόλης (στις διαδηλώσεις για το Κοράνι).

Οι παραπάνω κινήσεις των μεταναστών και των μεταναστριών έχουν ταξικά, έμφυλα, εθνοτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που τις διαμορφώνουν και τις φέρνουν περισσότερο ή λιγότερο κοντά σε αντίστοιχες κινήσεις των «ιθαγενών» αθηναίων. Ενώ στις συ-

γκρούσεις των διαδηλώσεων για το Κοράνι κυριάρχησε η ανδρική ταυτότητα, στην πλατεία Αμερικής και στη δημοτική αγορά της Κυψέλης παρήχθη ένας προνομιακός χώρος έμφυλων διεκδικήσεων που αποσταθεροποίησε την «ανδρική» ταυτότητα του υποκειμένου-μετανάστη και του χώρου που αυτός (περισσότερο) και αυτή (λιγότερο) καταλαμβάνουν. Ταυτόχρονα η φυλή, ή καλύτερα η εθνικότητα, γίνεται συχνά παράγοντας που ομαδοποιεί τα υποκείμενα και ορίζει διαφορετικούς κάθε φορά χώρους αντίστασης. Παρόλα αυτά η εθνικότητα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αποκλειστικό εργαλείο εξαγωγής συμπερασμάτων για τις νέες χωρικές. Για παράδειγμα, η αναζήτηση συλλογικής ταυτότητας γύρω από τη θρησκεία παράγαγε πολυεθνοτικούς χώρους χειραφέτησης τόσο στις διαδηλώσεις όσο και στις πλατείες προσευχής ενώ ο αγώνας των 300 μεταναστών υπήρξε επίσης ένα πολυεθνοτικό μόρφωμα.

Στην περιγραφή του για το «πλήθος» ο Σπινόζα αναφέρει πως είναι «μια πολλαπλότητα που παρουσιάζεται δημόσια, δρα συλλογικά αλλά δεν μετατρέπεται σε ένα σώμα σε μια ενιαία ενότητα» (Σπινόζα 2013[1677]). Αν ανάγουμε αυτή την περιγραφή στους χώρους που όλοι αυτοί και αυτές παράγουν, (θεωρώντας το «πλήθος» ως σύνθεση διαφορετικοτήτων και όχι ως ομοιογενές σώμα) συμπεραίνουμε πως συνιστούν χώρους πολλαπλούς, ενίοτε συλλογικούς αλλά όχι ομογενοποιημένους, δημιουργήματα των σχέσεων εξουσίας αλλά και των δυνάμεων αντίστασης. Από τα παραπάνω παραδείγματα είναι ευνόητο πως οι «νέοι» κάτοικοι της πόλης όπως και οι χώροι που παράγουν δεν χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια και βεβαίως δεν είναι πιο επικίνδυνοι για την πόλη από το μακροχρόνιο «πείραμα» του καπιταλισμού.

Παράλληλα οι διαδικασίες χειραφέτησης και οι χώροι που παρήχθησαν χαρακτηρίστηκαν στην πλειοψηφία τους από μια έμπρακτη αμφισβήτηση του χωρικού συμβολαίου του καπιταλισμού, που θέλει το δημόσιο χώρο υποταγμένο στην κυκλοφορία της σχέσης κεφάλαιο. Οι μετανάστριες και οι μετανάστες «κατέλαβαν» τους χώρους της πόλης για να τους οικειοποιηθούν, για να δημιουργήσουν τις δικούς τους χώρους ελευθερίας ώστε να επιβιώσουν στην πόλη. Δεν διαπραγματεύτηκαν με την κυριαρχία αντίθετα αμφισβήτησαν το δίπολο νόμιμος-λαθραίος και δημιούργησαν χώρους έξω από τις σφαίρες του νόμιμου και του άνο-

μου χώρου. Δεν διεκδίκησαν μια διεύρυνση των είδη υπαρχόντων ορίων του ώστε να «χωρέσουν» σε αυτόν ως έξωθεν τιθέμενοι αλλά παρήγαγαν από την αρχή νέες χωρικές σχέσεις. Υπό αυτή την έννοια δημιούργησαν τις δικές τους ετεροτοπίες που δεν αφορούν σε γκετοποιημένους χώρους αλλά σε μια νέα συνθήκη συνύπαρξης στο δημόσιο χώρο.

Οι μεγάλες και ομογενοποιητικές αφηγήσεις για την πόλη αρνούνται τις πολλαπλότητες του χώρου και υποβιβάζουν την ιστορία του σε μια μονοδιάστατη γραμμική αφήγηση που δεν αφήνει περιθώρια για εναλλακτικές θεωρήσεις. Στη σημερινή συγκυρία της κρίσης έχει ιδιαίτερη σημασία να σταθούμε κριτικά σε τέτοια μοντέλα προσέγγισης του αστικού χώρου με σκοπό όχι μόνο να αναγνώσουμε αιτίες της σημερινής συνθήκης αλλά και να φανταστούμε πιθανές ρήξεις με αυτή. Αν ρίξουμε μια πιο προσεκτική ματιά στο χάρτη, επαναδιαπραγματευθούμε τις κλίμακες του χώρου και προσεγγίσουμε το τοπικό και υπερτοπικό όχι πια ως δίπολο αλλά ως συγχρονικότητα θα συναντήσουμε πιθανότατα αρκετά παραδείγματα που φωτίζουν διαφορετικές πτυχές της καθημερινής ζωής. Απέναντι στον «υπαρκτό νεοφιλελευθερισμό» στέκονται εξίσου υπαρκτές αντιστάσεις και χειραφετικές κινήσεις. Αν μέσα από μια διαλεκτική ανάγνωση προκύπτει η πόλη και ως πεδίο συγκρούσεων (Lefebvre 2007 [1968]) τότε μέσα από τη διαλεκτική φόβου και αντίστασης είναι πιθανό να αναδυθούν χώροι χειραφέτησης. Η πορώδης σύνθεση του χώρου επιτρέπει την αμφισβήτηση των ορίων και κυρίως των δομημένων ταυτοτήτων. Για να συμβεί όμως αυτό χρειάζεται να αποσταθεροποιηθούν σχέσεις εξουσίας και έννοιες όπως «παράνομοι», «μυαρές», «λαθραίοι» ή «άνομοι» που γεννούν χώρους εξαίρεσης γκετοποίησης και αποκλεισμού. Μόνο τότε είναι πιθανό να σπάσει το πρότερο χωρικό συμβόλαιο και να διαμορφωθεί εκ νέου η σχέση κατοίκων – πόλης προωθώντας τη «στάση» και όχι το διωγμό από το χώρο της πόλης.

Οι σύγχρονες πόλεις δεν είναι ούτε αυθύπαρκτες ούτε ανιστορικές. Δεν είναι μόνο κόμβοι της κυκλοφορίας του κεφαλαίου αλλά διαμορφώνονται από το πέρασμα και την επιτέλεση της καθημερινής ζωής εκατομμυρίων ανθρώπων. Οι πόλεις σήμερα λειτουργούν όχι μόνο ως πυκνωτές κυκλοφορίας -συσσώρευσης κεφαλαίου και αρπαγής των κοινών, αλλά ως πυκνωτές αγώνων συγκρούσεων αντιστάσεων και χειραφετικών

κινήσεων (Mayer 2013, de Souza 2010, Stavrides 2011, Χάρβευ, 2013) Ακριβώς εκεί βρίσκεται η αφετηρία της παγκοσμιοποίησής τους.

Ένας νέος εξπρεσιονισμός των σύγχρονων μητροπόλεων γεννιέται εντός της κρίσης. Ένας εξπρεσιονισμός φόβου και αντιστάσεων. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν οι τάσεις και κατευθύνσεις του θα ακολουθήσουν τις γεωγραφίες της εξουσίας και του φόβου ή της αντίστασης και της χειραφέτησης.

Σημειώσεις

1. Ο όρος «μετακινούμενοι» αναφέρεται στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς. Ετυμολογικά η έννοια του μετανάστη (μετα+ιστιμι) συνδέεται με τη μετακίνηση. Συνδέεται όμως και με πλήθος άλλων χαρακτηριστικών καταλήγοντας να υποδηλώνει μια ομοιογενή, κατά βάση ανδρική -άλλοτε ευπαθή και άλλοτε επικίνδυνη- κοινωνική ομάδα. Η χρήση του όρου «μετακινούμενοι» επιλέχθηκε εδώ με σκοπό να στρέψει την προσοχή στα δρώμενα υποκείμενα που διασχίζουν τον πλανήτη, και με δεδομένες ταξικές έμφυλες και φυλετικές διαφοροποιήσεις αγωνίζονται για χειραφέτηση και ελευθερία.

2. Περισσότερες πληροφορίες μπορούν να εξαχθούν από εδώ : <http://www.lboro.ac.uk/gawc/>

3. Για μια πιο εμπειρισματομένη επισκόπηση προτείνεται το σχετικό αφιέρωμα στις «Γεωγραφίες» τεύχος 7, «Αθήνα 2004 στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης»

4. Σύμφωνα με την απογραφή του 2011 το ΠΣ Αθηνών κατοικείται από 3.090.508 ανθρώπους, και ο κεντρικός τομέας από 1.029.520. Όπως καταγράφεται στην περιφέρεια Αττικής σε σύνολο 3.421.852 είναι μη ελληνικής υπηκοότητας, δηλαδή περίπου το 10%. Ωστόσο οι επίσημες στατιστικές δύσκολα αποτυπώνουν τον πραγματικό αριθμό των μεταναστών και μεταναστών καθώς αρκετοί από αυτούς επιλέγουν να μην καταγραφούν υπό το φόβο απέλασης ή/και λόγω του καθεστώτος προσωρινής παραμονής στο οποίο βρίσκονται. Όπως σημειώνουν αναλυτές για την απογραφή του 2011 «*Διεξήχθη ταυτόχρονα, στο τέλος μιας δεκαετίας που χαρακτηρίστηκε από σημαντικές αλλαγές των μεταναστευτικών ροών προς την χώρα μας (μείωση των εισόδων από ευρωπαϊκές χώρες και ταχύτατη αύξηση των εισόδων από την Ασία και - δευτερευόντως - από την Αφρική), ροών που άλλαξαν σημαντικά την αναλογία ανάμεσα στους νομίμως και μη νομίμως διαμένοντες αλλοδαπούς (προφανώς οι τελευταίοι, και στην χώρα μας, όπως σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες, εν απουσία προοπτικών νομιμοποίησής τους, δεν προστρέχουν να απογραφούν)*» (Κοντζαμάνης, Ντυκέν, 2012)

5. Χρειάζεται να διευκρινιστεί εδώ πως η έννοια του «κατοίκου» και κατ'επέκταση της «κατοίκησης» στην παρούσα εργασία δεν συνδέεται μόνο με την κατοικία (ως «σπίτι», ως «οικό») αλλά αφορά μια ευρύτερη χρήση του χώρου η οποία νοείται μέσα από την οικειοποίηση και τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή.

6. Αρκετοί και αρκετές βέβαια μετράνε είδη αρκετά χρόνια διαμονής στην πόλη.

7. Οι νέες αυτές χωρικές δομές δεν συνιστούν εξ ολοκλήρου καινούριους χώρους αλλά αναφέρονται στο μετασχηματισμό ήδη υπαρχόντων χώρων του αστικού ιστού

8. Ενδεικτικά αναφέρονται οι πανηγυρισμοί Αλβανών μεταναστών για τη νίκη της εθνικής ομάδας της Αλβανίας 2004 (Παπαηλία, 2004 και εξέγερση του Δεκεμβρίου 2008 (Μακρυγιάννη, Tsavdaroglou 2010)

9. Τη μόνη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα χωρίς τζαμί (Lowen 2012)

10. Βλέπε και σχετικές επιθέσεις σε τζαμιά (Χατζηπροκοπίου 2014)

11. Ο όρος «κατάληψη» χρησιμοποιείται εδώ καταχρηστικά. Αντιστρέφοντας τα επιχειρήματα του κυρίαρχου λόγου, μοιάζει παράδοξο η κατάληψη του δημόσιου χώρου να επιτελείται από τους πολίτες, καθώς ο δημόσιος χώρος είναι πρωτίστως ο χώρος των πολιτών και όχι της κρατικής εξουσίας.

Βιβλιογραφία

- Amin, A. και Graham, S. (1997). «The Ordinary City», *Transactions of the Institute of British Geographers* 80: 247-267.
- Agamben, G. (2007) *Κατάσταση εξαίρεσης*, Αθήνα: Πατάκης.
- Anthias, F. και Lazaridis, G. (2000), *Gender and migration in southern Europe : women on the move*. Oxford, New York : Berg.
- Βαίου, Ν. Μαντουβάλου, Μ., Μαυρίδου Μ. (2004) Εισαγωγικό σημείωμα «Αθήνα 2004: στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης», *Γεωγραφίες* (7)2: 13-25. Αθήνα : Εξάντας .
- Βαϊου, Ντ. (επιστ. υπεύθ.), (2007), *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*. Αθήνα.: ΕΜΠ – Σχολή Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας.
- Balampanidis D. και Polyzos I., (2013) «Residential and entrepreneurial settlement of migrants in Athens. A comparative study of Kypseli and Metaxourgeio neighborhoods», πρακτικά του International Conference on “Changing Cities” Spatial, morphological, formal & socio-economic dimensions, Σκιάθος, Graphima, σελ. 735-748.
- Beaverstock, J. V., Smith, R. G. and Taylor, P. J. (1999) ‘A roster of world cities’, *Cities*, 16(6):445-458.
- Brenner, N., Marcuse, P. and Mayer, M., (2009) Introduction, *City*, Special Issue ‘Cities for People, not for Profit’, 13(2/3): 176-184.
- Βονάτσου, Π., (2010) «Η Μέκκα» ήρθε στα... Προπύλαια», Έθνος 13/10/2010, Διαθέσιμο στο : <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=22768&subid=2&pubid=41976979> [Πρόσβαση 3 /9/ 2013].
- Γκράμσι, Α. (1973[1935]) *Ιστορικός Υλισμός. Τετράδια της φυλακής*. Αθήνα: Οδυσσεύς
- Crenshaw, K. (2005), « Cartographie des marges: Intersectionnalité, politiques de l’identité et violences contre les femmes de couleur », *Cahiers du genre*, 39: 51-82
- Colomina, B. (1992) *Sexuality & Space*. Princeton Architectural Press.
- Δαμά, Γ. και Αντωνιάδη, Κ. (2009), «Ρατσισμός χωρίς ιερό και όσιο», *Ελευθεροτυπία*, 22/5/2009, Διαθέσιμο στο: www.enet.gr/?i=news.el.article&id=46713 [Πρόσβαση 3 /9/ 2013].
- Davis, A. Y. (1983), *Women, race & class*. New York: Vintage Books.
- De Souza, L.M., (2010) “Which right to which city? In defence of political-strategic clarity” *Interface: a journal for and about social movements* Volume 2 (1): 315 – 333.
- Δεληθανάση, Μ. (2011), «Αποφασισμένοι να μείνουν στη βίλα Υπατία οι μετανάστες», *Καθημερινή*, 9/2/2011, Διαθέσιμο στο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_ell_5_09/02/2011_431901 [Πρόσβαση 18 /9/ 2013].
- Dorlin, E. (ed.) (2009), *Sexe, race, classe: pour une épistémologie de la domination*. Paris : PUF.
- Dorlin, E. (2012), « L’Atlantique féministe. L’intersectionnalité en débat », *Papeles de CEIC*, 83,(2)
- Δουζίνας, Κ. (2011), *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση : Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- ΕΛΣΤΑΤ. (2013), «Ανακοίνωση δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του μόνιμου πληθυσμού της χώρας σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού-κατοικιών 2011» Διαθέσιμο στο : http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/General/nws_SAM01_GR.PDF [Πρόσβαση 20 /9 /2013].
- Encounterathens. (2013), «Το κέντρο της Αθήνας σε “κρίση”: συμβολή στην ανάπτυξη ενός κριτικού λόγου», Διαθέσιμο στο: <http://encounterathens.wordpress.com/2011/02/27/kentrokrish/#more-253> [Πρόσβαση 10 /7/ 2013].
- Falquet, J., Hirata, H. S. και Kergoat, D. (eds) (2010) *Le sexe de la mondialisation: genre, classe, race et nouvelle division du travail*. Paris: Presses de la fondation nationale des sciences politiques (Fait politique).
- Friedmann, J. and Wolff, G. (1982), «World city formation: an agenda for research and action», *International Journal of Urban and Regional Research*, 6(3), pp. 309-344.
- Gibson-Graham, J.K. (2003), «An ethics of the local», *Rethinking Marxism* 15 (1) 49-74
- hooks, b. (2000) *Feminist Theory: From Margin to Center*. 2nd edition. Cambridge, MA: South End Press.
- hooks, b. (1991[1982]), *Ain’t I a woman: Black women and feminism*. Boston, MA.: South End Press.
- Hatziprokopiou, P. A., (2006) *Globalisation, migration and socio-economic change in contemporary Greece : processes of social incorporation of Balkan immigrants in Thessaloniki*. Amsterdam : Amsterdam University Press.
- Hatziprokopiou P., Frangopoulos Y. (2013), «Ethnic economies and everyday spaces in Athens at times of crisis» πρακτικά του *International Conference on “Changing Cities” Spatial, morphological, formal & socio-economic dimensions*, Σκιάθος, Graphima, σελ. 714-726
- Hatziprokopiou, P. και Evergeti, V. (2014) «Negotiating Muslim identity and diversity in Greek urban spaces», *Social & Cultural Geography*, 15(6), pp. 603-626.
- Jarvis, H., Kantor, P., Cloke, J. (2009), *Cities and Gender*. New York: Routledge, Oxon.
- Καλυβιώτου, Μ. (2010), «Δημόσια προσευχή μουσουλμάνων σε 14 σημεία της Αθήνας», *Αυγή* 17/11/2010 Διαθέσιμο στο: <http://archive.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=581914> [Πρόσβαση 20/9/2013].

- Καλτσά, Μ. (2011), ομιλία, 24/11/2010, Συμπόσιο “Αθήνα σε Κρίση”, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Καμίνης, Γ. (2010), «Συνέντευξη στη Lifo», 13/10/2010, Διαθέσιμο στο: www.lifo.gr [Πρόσβαση 30/7/ 2013].
- Καμίνης, Γ. (2011), Ομιλία στην Επιτροπή Περιβάλλοντος της Βουλής (15/3/2011).
- Καμίνης, Γ. (2013), «Συντονισμός δράσεων για την αστική παρέμβαση στο κέντρο της Αθήνας», Ναυτεμπορική, 4/09/2013, Διαθέσιμο στο: <http://www.naftemporiki.gr/story/693920> [Πρόσβαση 3 /9/ 2013].
- Κωτσάκης, Δ. (2012), *3 και 1 κείμενα: Το κοινό και η δημοκρατία. Για τη δημόσια παιδεία. Αλλοτρίωση και κομμουνισμός. Δημόσιος χώρος: Χώρος των πολιτών, χώρος των ιδιωτών.* Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Κωτσάκης, Δ. (2013) «Σημειώσεις για τον φασισμό», *σημειώσεις της στέπας: Φασισμός και καθημερινή ζωή, (3) Θεσσαλονίκη: εκδόσεις των ξένων.*
- Λαφαζάνη, Ο. (2014) Δια-εθνικές γεωγραφίες της μετανάστευσης: διαπραγματεύσεις συνόρων και ορίων, Διδακτορική Διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα διαθέσιμη στο <http://estia.hua.gr:8080/dspace/handle/123456789/2402> [Πρόσβαση 3 /7/ 2014].
- Κοντζαμάνης, Β., Ντυκέν, Μ., (2012) «Πληθυσμός της Ελλάδας μειώνεται; Μια πρώτη κριτική ανάλυση των προσωρινών αποτελεσμάτων της απογραφής του 2011», *Δημογραφικά Νέα*, (17), Βόλος: Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων.
- Lefebvre, H., (1991), *The production of space*, Oxford : Blackwell.
- Lefebvre, H. (2007[1968]), *Δικαίωμα στην πόλη - Χώρος και πολιτική.* Αθήνα :Κουκκίδα.
- Lowen M.,(2012) Athens - the EU capital city without a mosque, BBC News Europe, 28/12/2012, Διαθέσιμο στο <http://www.bbc.com/news/world-europe-20820349>[Πρόσβαση 1 /7/ 2013].
- Makrygianni ,V.και Tsavdaroglou, H. (2011), «Urban planning and revolt: a spatial analysis of the December 2008 uprising in Athens» στο Dalakoglou, D., Vradis, Antonis (2011) *Revolt and crisis in Greece: between a present yet to pass and a future still to come.* Oakland AK Press & Occupied London.
- Martin, F. (ed.), (2000), «World migration report 2000», Διαθέσιμο στο: http://publications.iom.int/bookstore/free/WMR_2000_edited.pdf [Πρόσβαση 3 /9/ 2013].
- Massey, D. (1999) ‘Imagining globalization: Power-geometries of time-space’, στο Brah, A., Hickman, M. J., and an Ghaill, M. M. (eds) *London : Global futures.* Macmillan Press Ltd.
- Massey, D. (2007), *World city.* Polity, Cambridge, Malden.
- Massey, D. (2008), *Για το χώρο,* Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα.
- Casas-Cortes, M., Cobarrubias, S., De Genova, N., Garelli, G., Grappi, G., Heller, C., Hess, S., Kasperek, B., Mezzadra, S., Neilson, B., Peano, I., Pezzani, L., Pickles, J., Rahola, F., Riedner, L., Scheel, S. and Tazzioli, M. (0) ‘New Keywords: Migration and Borders’, *Cultural Studies*, 0(0), pp. 1–33.
- Mayer, M. (2013) «First world urban activism», *City*, 17(1), pp. 5–19.
- McDowell, L. (1993) «Space, place and gender relations: Part II. Identity, difference, feminist geometries and geographies», *Progress in Human Geography*, 17(3): 305–318.
- Μπαλαμπανίδης, Δ. (2011), «Συνθήκες στέγασης των μεταναστών στο δήμο Αθηναίων. Μελέτη περίπτωσης: η ιδιόκτητη κατοικία.» Διαθέσιμο στο <http://encounterathens.wordpress.com/2011/05/18/stegash-metanastvn/> [Πρόσβαση 3 /5/ 2014].
- Pallasmaa, J. (2012) *The eyes of the skin: architecture and the senses.* Chichester: Wiley.
- Παπαηλία, Π. (2004) Η μετανάστευση ως αφήγηση και μύθος ,Το Βήμα, 19/09/2004, Διαθέσιμο στο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=161243>[Πρόσβαση 3 /9/ 2013].
- Robinson, J. (2006), Global and world cities: A view from off the map, In: Neil Brenner,
- Πετράκος, Γ. (2001) «Ο Διεθνής Ρόλος της Αθήνας», Βόλος: ΥΠΕ-ΧΩΔΕ-Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Sassen, S. (2001) *The Global City: New York, London, Tokyo.* Princeton University Press.
- Spinoza, B. de (2013[1677]) *Πολιτική πραγματεία.* Αθήνα: Πατάκης.
- Σταθάκης Γ. και Χατζημιχάλης, Κ. (2004), «Αθήνα Διεθνής Πόλη : Από την επιθυμία των ολίγων στην πραγματικότητα των πολλών», *Γεωγραφίες (7)2*: 13-25. Αθήνα : Εξάντας .
- Σταυρίδης, Σ. (2010), *Μετέωροι χώροι της ετερότητας,* Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σταυρίδης, Σ. (2011), «Στις πλατείες: επινοώντας ξανά το κοινό , ανιχνεύοντας ξανά δρόμους προς τη συλλογική χειραφέτηση» στο Γιοβανόπουλος, Χ. και Μητρόπουλος, Δ. (2011) *Δημοκρατία under construction: από τους δρόμους στις πλατείες ,Α /Συνέχεια,* Αθήνα.
- Συνέλευση μεταναστών και αλληλέγγυων ΑΣΣΟΕ (2014). <http://immigrants-asoee.espivblogs.net/>
- Συνέλευση των μεταναστών απεργών πείνας, (2011), «Κείμενο Απεργών Μεταναστών, Ιανουάριος 2011» Διαθέσιμο στο : <http://hungerstrike300.espivblogs.net/page/133/> [Πρόσβαση 3 /9/ 2013].
- Taylor, P. (2003), *World City Network*, Routledge, New York.
- The Globalization and World Cities (GaWC) Research Network, «World City Relational Data», Διαθέσιμο στο: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/data.html> [Πρόσβαση 3 /9/ 2013].
- Tsavdaroglou, H., Makrygianni, V. (2013) Athens Urban Space Riots: From December 2008 Revolt to Mobilizations in the Era of Crisis, *Quaderns-e*, 18(2): 22-39, Barcelona: Institut catala d’ antropologia,
- Χαλάτσης, Δ. (2013) «Η Δημοτική Αγορά της Κυψέλης ήταν ένα παράδειγμα αυτοοργάνωσης, ανάχωμα στον φασισμό», Αυγή, 3/1/2013 Διαθέσιμο στο : <http://archive.avgi.gr/ArticleActions.show.action?articleID=740318>[Πρόσβαση 3 /9/ 2013].
- Χάρβεϊ, Ν. (2013), *Εξεγερμένες πόλεις.* Αθήνα : ΚΨΜ.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2013), «Η υφανταγή της γης στην Ελλάδα της κρίσης», Η Εποχή, Διαθέσιμο στο <http://www.epohi.gr/portal/themata/13870-2013-03-24-19-02-15> [Πρόσβαση 3 /9/ 2013].
- Χ.Σ. «Εκρηξη μεταναστών για το «σκισμένο Κοράνι», Ελευθεροτυπία, 22/5/2009, Διαθέσιμο στο <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&i=47004>[Πρόσβαση 3 /9/ 2013].